

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De dominantie van de instrumentele rede

Wij vertellen niet meer wat de economie moet doen, de economie is ons gaan dicteren wat wij moeten doen. Die ontwikkeling komt voort uit een brede maatschappelijke trend, namelijk de toenemende dominantie van de instrumentele rede. Deze manier van denken heeft niet alleen voor economisering gezorgd, maar heeft ook ons waardepatroon beïnvloed. Met andere woorden: het is deel gaan uitmaken van wat wij van waarde vinden. Als de instrumentele rede niet wordt ingeperkt, komt de menselijke waardigheid in het geding. Dan ontstaat namelijk het gevaar dat wij elkaar instrumenteel gaan behandelen.

---

door *Ruben Bakker*

De auteur heeft filosofie en economie gestudeerd en is redacteur van christendemocraat.nl.

DE INSTRUMENTELE REDE WORDT door de Canadese filosoof Charles Taylor omschreven als ‘de rationaliteit waarvan wij gebruikmaken wanneer wij berekenen wat de meest economische toepassing van middelen is voor een gegeven doel’.¹ In onze westerse kapitalistische samenleving wordt dit doel doorgaans economisch ingevuld. Het betreft dan bijvoorbeeld het maximaliseren van economische groei, winst of productiviteit. Deze doelen zijn goed kwantificeerbaar en lenen zich er daarom goed voor om op een mathematische, calculerende manier te worden nagestreefd. Maar dit heeft ook een keerzijde: door het succes lijkt het een verplichting te zijn geworden. Economische deugden zijn wij als morele deugden gaan zien. Om met de Tsjechische econoom Tomáš Sedláček te spreken is er sprake van ‘omgekeerde normativiteit’: wij vertellen niet meer wat de economie

moet doen, de economie is ons gaan dicteren wat wij moeten doen.² Dus in plaats van dat wij de economie gebruiken om onze (menselijke) doelen te realiseren, zijn wij bezig de economie tevreden te stellen door productiever en effectiever te zijn en voor zo veel mogelijk economische groei te zorgen. De Amerikaanse moraalfilosoof Michael Sandel spreekt in dit verband van een overgang van een ‘markteconomie’ naar een ‘marksamenleving’. Waar in een markteconomie de markt (slechts) dienend is, zijn in een marksamenleving ‘marktwaarden’ gaan gelden die een ‘way of life’ representeren.³ Sandel ziet dit marktdenken terug in alle domeinen van de samenleving: in het onderwijs, de volkshuisvesting, de gezondheidszorg, bij sociale verzekeringen, in de opvoeding, bij milieukwesties en zelfs bij de rechterlijke macht.⁴

INSTRUMENTALISME IN HET POLITIEKE DISCOURS

Het enorme belang dat aan de economie en de economische groei wordt gehecht is vooral in de politiek te merken. De laatste decennia is in westerse samenlevingen de overheid haar legitimiteit steeds meer gaat ontleen aan het bevorderen van de economische groei. Dit is veelal het centrale doel van het overheidsbeleid geworden. Zowel in tijden van overvloed als in tijden van schaarste wordt naar meer economische groei gestreefd. En als de economische groei tegen blijkt te vallen, ontstaat er lichte paniek. Wat ook opvallend is, is het belang dat wordt gehecht aan de doorberekening door het Centraal Planbureau van de verkiezingsprogramma’s. Het lijkt dan wel alsof de koopkrachtplaatjes, het verwachte begrotingstekort en de verwachte werkgelegenheid belangrijker zijn dan de waarden en samenlevingsvisie waar een bepaalde politieke partij voor staat. Dit is exemplarisch voor het instrumentalisme dat heerst in het politieke discours. Het voor elkaar krijgen van bepaalde doelen staat dan voorop. De politiek is er vooral om te ‘leveren’. Soms is dit bijna onvermijdelijk, want als een kabinet niet op ideologische pretenties is af te rekenen, blijft slechts het beoordelen op basis van het bereiken van beloofde doelen over. Zonder samenlevingsvisie blijft er slechts een technische discussie over die gevoerd wordt met termen als ‘haalbaarheid’, ‘houdbaarheid’ en ‘efficiëntie’, terwijl het juist de rechtvaardigheidskwesties zijn waar de overheid in hoort uit te blinken. Dit zijn geen kwesties van maximalisatie, maar van proportionaliteit.

SLACHTOFFERS VAN EEN GOEDLOPENDE ECONOMIE

Het belang dat gehecht wordt aan de economie en economische groei moet in samenhang gezien worden met de opkomende individualisering. Econo-

mische groei lijkt ons namelijk beter in staat te stellen om onze individuele doelen te bereiken. Het bijdragen aan de economie – de ‘hardwerkende Nederlander’ – wordt daarom als een vorm van solidariteit gezien. De economie is, dankzij het geloof in de zogenoemde *invisible hand*, een samenbindend doel geworden, met als motto: ‘Iedereen voor de economie, en de economie voor ons allen.’ Maar waar dit doel toe leidt, is onzeker. Zo zegt economische groei niets over de inkomensverdeling, of zelfs maar over het geluk van de bevolking van een land. Volgens Sedláček is de nadruk op economische groei dan ook bovenal een bewijs van doelloosheid: ‘Indien de economie haar doel verliest, dan blijft er alleen maar groei over als doel.’⁵

Het groeien wordt dan dus een doel op zich. Maar wat zegt dit over de personen in onze samenleving die niet kunnen meekomen, de zogenoemde ‘onrendabele personen’? Zijn deze minder waard? Het is belangrijk om te beseffen dat een marktwaarde slechts een uitdrukking is van de instrumentele waarde van iets op een bepaald moment. Een markt heeft dus niet noodzakelijkerwijs een rechtvaardige uitkomst. Doordat van arbeid, dieren en de natuur op de markt doorgaans slechts de instrumentele waarde wordt erkend, zijn ze verworden tot grondstoffen. Arbeid wordt dan gezien als ‘human capital’ dat ‘efficiënt’ moet worden ingezet, met alle gevolgen van dien. Hoewel de markt dan nog steeds ‘goed’ functioneert, kan er sprake zijn van schrijnend onrecht. Misschien wel het nijpendste voorbeeld hiervan vormt de hedendaagse slavernij, waarbij personen tegen enorm lage (doch marktconforme) salarissen onder mensonterende omstandigheden ‘vrijwillig’ aan het werk worden gezet. Dit laat zien dat de instrumentele rede ervoor kan zorgen dat wij elkaar instrumenteel gaan behandelen. De markt lijkt zich als ordeningsmechanisme te beperken tot instrumentele, economische deugden zoals efficiëntie, productiviteit en maximalisatie. Zeker wanneer het mensen aangaat, zouden deze moeten worden aangevuld met deugden als rechtvaardigheid en barmhartigheid.

HET MENSBEELD ACHTER DE INSTRUMENTELE REDE

Het begrenzen van de markt en van de economisering moet niet opgevat worden als vrijheidbeperkend, maar juist als bevrijdend. Het gaat er namelijk om dat de economie dienend is aan de mens, en niet omgekeerd. Toch wordt er nog steeds alom volgens economische logica geredeneerd. Het volgende voorbeeld maakt dit meteen duidelijk. Een gemakkelijke manier om de economie fors te laten groeien is door het aantal vrije dagen te verminderen. Toch zijn er weinig mensen te vinden die hiervoor zouden pleiten. Daarnaast is zo’n beetje het grootste compliment dat je aan iets kan geven dat het ‘onbetaalbaar’ is.

Waarom wordt er dan toch nog zo economisch geredeneerd? De crux schuilt erin dat de instrumentele rede ook heeft geleid tot een economisering van ons mensbeeld: de zogenoemde homo economicus heeft zijn intrede gedaan. Hierbij wordt uitgegaan

Het begrenzen van de markt moet niet opgevat worden als vrijheidbeperkend, maar als bevrijdend: de economie moet dienen zijn aan de mens, en niet omgekeerd

van, zoals Taylor het noemt, een 'atomistische ik'.⁶ Het individu is hierdoor aan niets gebonden, niet aan zijn medemens en niet aan morele grenzen; er is sprake van volledige *waardevrijheid*.⁷ Maximalisering van zijn eigen nut blijft dan over. Het moderne gebod is om het maximale uit het leven te halen. Alles wat het

individu omgeeft (de natuur, de medemens) wordt dan instrumenteel aan zijn eigen 'zelfontplooiing'.

Hoewel de homo economicus door de sociale wetenschappen al als achterhaald wordt gezien, is de aanpassing veelal beperkt gebleven tot een nuancering. Men stelt dan dat de mens niet *volledig* rationeel is en niet *alleen* bezig is met het nastreven van wat voor hemzelf nuttig is. Wat echter nodig is, is een ander vertrekpunt, namelijk dat van de *geroepen* mens: de mens heeft niet slechts anderen nodig, de mens is er *omwille* en *dankzij* de ander. Over wat de roeping van de mens precies is valt veel te zeggen, maar het houdt in ieder geval het menswaardig behandelen van de medemens in. Dit 'menswaardig behandelen' kan negatief gedefinieerd worden als 'de ander niet onderdrukken voor je eigen gewin', de ander dus niet (slechts) instrumenteel behandelen. Maar hoe kan dit verwezenlijkt worden in een samenleving waarin de instrumentele rede dominant geworden is?

TEGENKRACHTEN

Het recept tegen de dominante instrumentele rede is eigenlijk vrij simpel. Het gaat namelijk om (1) het (her)waarderen van alles wat wel van waarde is, maar niet instrumenteel te benaderen is, en om (2) het minder instrumenteel behandelen van wat wel instrumenteel te benaderen is. Behulpzaam hierbij is een aantal tegenkrachten die al in de samenleving aanwezig zijn. Hiervan zal ik er drie kort behandelen: kunst en cultuur, het maatschappelijk middenveld, en sociale instituties. Deze hebben gemeenschappelijk dat ze alle drie voor iets staan wat boven het individu uitstijgt, een verbindend element vormen en ten diepste niet instrumenteel zijn.

Kunst en cultuur worden voor de opvoeding vaak erg belangrijk gevonden en daar is een goede reden voor. Ze leren ons namelijk waardering

op te brengen voor wat niet van instrumentele, maar wel van esthetische waarde is. Ook draagt culturele vorming (*Bildung*) bij aan ons oordeelsvermogen. We leren ons namelijk te verhouden ten opzichte van wat anderen waardevol genoeg hebben gevonden om te behouden dan wel te bewaren.⁸ Dit oordeelsvermogen kan zich vervolgens niet alleen richten op de doelen die men met de instrumentele rede hoopt te behalen, maar kan ook het gebruik van de instrumentele rede zelf ter discussie stellen.

Het maatschappelijk middenveld vormt een tegenkracht tegen de dominantie van de instrumentele rede omdat niet een individueel doel, maar een gemeenschappelijk doel centraal staat. Vanwege deze gezamenlijkheid neemt de neiging af om *elkaar* instrumenteel te behandelen. Er wordt uitgegaan van een eigen waardeoriëntatie die – in tegenstelling tot bij de staat en de markt – niet machtsgericht en niet commercieel gericht is.⁹ Het Sociaal en Cultureel Planbureau richt zich dan ook op (het versterken van) het maatschappelijk middenveld als manier om een antwoord te bieden op het fenomeen van de ‘calculerende burger’.¹⁰

Als laatste tegenkracht noem ik de sociale instituties. In het bijzonder doel ik dan op het gezin, het huwelijk, de rechtsstaat, de zondagsrust en scholen en universiteiten. Elke van deze instituties heeft haar eigen normerende karakter. Waarden als trouw, geborgenheid, vrijheid en rust worden beschermd omdat ze als onmisbaar worden gezien voor de menselijke waardigheid.

BESLUIT: DE HOE-VRAAG EN DE WAAROM-VRAAG

Het versterken van deze tegenkrachten moet vrij eenvoudig om te zetten zijn in beleid, maar het punt is juist dat het uiteindelijk niet om beleid gaat, maar om de manier van denken; deze is namelijk te instrumenteel geworden. De dominantie van de instrumentele rede heeft ervoor gezorgd dat politieke en ethische discussies een erg technisch karakter hebben gekregen. De vraag hoe een bepaald doel bereikt kan worden staat dan voorop. Om dit te doorkruisen is het van belang dat er altijd twee vragen worden gesteld: de hoe-vraag en de waarom-vraag. De hoe-vraag betreft altijd de techniek, hoe iets bereikt kan worden. Het antwoord hierop is dus altijd instrumenteel van aard. De waarom-vraag daarentegen stelt de vraag naar waarom je een bepaald doel zou willen bereiken. Als je deze vraag stelt, hoor je te komen op iets wat juist niet instrumenteel is, maar van intrinsieke waarde.

Noten

1 Charles Taylor, *Ethics of authenticity*. Cambridge: Harvard University Press, 1991, p. 5.

2 Tomáš Sedláček, ‘Tomas Sedlacek over ethiek en economie’, *Me Judice*, 29 april 2013. Zie www.mejudice.nl/video/detail/tomas-sedlacek-over-ethiek-en-economie. Zie ook Tomáš Sedláček,

- De economie van goed en kwaad. De zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street.* Schiedam: Scriptum, 2012, pp. 277-278, waar hij stelt dat de economie een religie is geworden en economen de rol van priesters hebben gekregen.
- 3 Michael Sandel, *What money can't buy. The moral limits of markets.* New York: D&M Publishers, 2012. Zie ook Anton Hemerijck, 'Over "What money can't buy" van Michael Sandel', *Socialisme & Democratie* 69 (2012), nr. 6, pp. 45-50.
- 4 Zie voor deze voorbeelden Sandel 2012, pp. 3-5.
- 5 Sedláček 2012, p. 282.
- 6 Taylor 1991, p. 102. Zie ook Ingeborg Breuer, *Taylor*. Rotterdam: Lemniscaat, 2000, p. 9.
- 7 Taylor 1991, pp. 13-23. Zie ook Breuer 2000, pp. 58-59.
- 8 Roger Scruton, *Waarom cultuur belangrijk is.* Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2008, p. 10. Hier stelt Scruton dat 'cultuur in zekere zin is opgebouwd uit oordelen en bestaat om het oordeelsvermogen van generatie op generatie over te dragen'.
- 9 Govert Buijs, 'Civil society. De herontdekking van de vrije associaties', in: Govert Buijs, Paul Dekker en Marc Hooghe (red.), *Civil society. Tussen oud en nieuw.* Amsterdam: Aksant, 2009, pp. 21-43, aldaar p. 31.
- 10 Zie Paul Dekker (red.), *Civil society. Verkenningen van een perspectief op vrijwilligerswerk.* Den Haag: SCP, 2001, p. 11.